

UDK: 314.18 (497.5 Osijek) "1880/1910"
323.1 (497.5 Osijek) "1880/1910"
Pregledni članak
Primljeno: 25. studenoga 2000.

Multietničke značajke demografskih kretanja Osijeka i okolice na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće

ZLATA ŽIVAKOVIĆ-KERŽE

Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod

U ovom radu razmatrane su multietničke značajke kretanja stanovništva u gradu Osijeku i bližoj okolici (u selima Čepinu i Petrijevcima) na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, njegove dinamičke sastavnice i strukturna obilježja. Analizirano je brojčano kretanje stanovništva i uočena dinamika stanovnika Osijeka u pojedinim razdobljima u sklopu ukupnoga razdoblja (1880.-1910.) s oznakama nejednakosti, ovisno o utjecaju mnogih činitelja koji su oblikovali prirodnu mijenu stanovništva te ukupnu migraciju. Predočena je slika etničkih promjena u Osijeku i bližoj okolici te kretanje domaćega (autohtonog) hrvatskog stanovništva i doseljenih pripadnika drugih narodnosnih zajednica kroz povijest. Prikazane su značajke koje stanovništvo poprima u etničkom smislu, a dijelom i u vjerskom gdje se tek na temelju vjerskog opredjeljenja i iskaza o materinskom jeziku mogla utvrditi etnička pripadnost stanovnika.

Kratak prikaz kretanja stanovnika u Osijeku i u mjestima Čepinu i Petrijevcima

Migracijama i demografskim promjenama u drugoj polovici 19. stoljeća te u početku 20. stoljeća prethodila su razdoblja značajnih promjena u broju i sastavu stanovnika uvjetovana posebice ratovima i posljedicama ratova.

Dugotrajna ratovanja s Osmanskim carstvom nanijela su Slavoniji i Srijemu najteže posljedice u koje se ubrajaju veliki demografski padovi. Prema popisu iz 1688. godine, u široj okolici Osijeka, Požege i Virovitice bilo je ukupno 70 naseljenih mjesta, a 452 raseljena mjesta. Privremeni povratak osmanske vojske u Slavoniju 1690. i 1691. još je više smanjio broj stanovnika na ovim prostorima pa su mnoga područja davala sliku opustošenosti. Popis iz 1696. govori da je u osječkom okrugu tada naseljeno samo 8 mjesta s 3.292 stanovnika u 471 kući. Pustih je naselja

tada bilo čak 313. Slavonija je te godine imala oko 40.000 stanovnika ili tek 20% od onoga broja koji je imala oko 1680. godine.¹ U to je doba npr. Čepin, selo nedaleko od Osijeka, bio napušten, iako je u tursko doba mjesto imalo 50 selišta kalvinske mađarske vjere. Tada je i u obližnjim Petrijevcima samo 30 kuća pa su početkom 18. stoljeća mjesto naselili Hrvati, starosjedioci, koji su se za vrijeme posljednjih ratova s Osmanlijama sklonili u obližnje šume.²

Za velike demografske gubitke pobrinule su se, osim ratova, i epidemije kuge u 20-im i 30-im godinama 18. stoljeća. Ali ipak se u to doba ukupan broj stanovnika na ovim prostorima podvostručio, što se dogodilo isključivo doseljavanjem. Zbog velike smrtnosti, stalne neimaštine i gladi, iznimno teških uvjeta života, haranja različitih zaraznih bolesti i povremenog raseljavanja, udio prirodnog prirasta u povećanju stanovništva bio je vrlo skroman. Naime, migracijski procesi bili su uopće jedan od glavnih čimbenika poratnoga demografskog porasta. Slavonija i Srijem, područja najjače pogođena ratnim događajima, postala su područja kojima je trebalo naseljavanje ljudi iz okolnih, ali i iz udaljenijih zemalja.³

Gradovi, a i sela ostali su bez stanovnika, polja desetljećima nisu bila obrađena, posvuda se osjećao nedostatak teglećih životinja. Na tim je prostorima bilo dovoljno zemlje za obrađivanje i proizvodnju hrane pa u kasnijim razdobljima, posebice od druge polovice 18. stoljeća, u Slavoniju i Srijem počinje organizirano doseljavanje stanovništva iz zapadne Hrvatske, austrijskih nasljednih zemalja, južne Ugarske (Bačke), Mačve i Bosne.⁴ Doseljene obitelji dobivale su gradilište za kuću i određenu količinu zemlje za uživanje uz uvjet da vlastelinstvu daju daće i besplatno rade. Starosjedioci su na doseljenike gledali sa sumnjom smatrajući ih strancima u svojoj zemlji. Naime, doseljenici su govorili drugim jezikom, donijeli su nove običaje i u mnogim su mjestima postajali većina, potiskujući i mijenjajući do tada prepoznatljiv hrvatski identitet.

U to doba se na primjer Čepin znatnije naselio Hrvatima, Srbima, Nijemcima i Mađarima iz južne Ugarske koji su prelazili preko Drave u Slavoniju i naseljavali napuštena vojna dobra, poput čepinskoga. Godine 1751. vojno dobro Čepin potpalo je pod upravu Dvorske komore i novim i stalnim doseljavanjem postalo je veliko mjesto; dodijeljeno je 17. siječnja 1765. velikaškoj obitelji Adamović, kasnije s pridjevkom Čepin-

¹ Ive MAŽURAN, *Popis naselja i stanovništva Slavonije 1698. godine*, Osijek 1988., 25., 40.-42.

² Tadija SMIČIKLAS, *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije*, II. dio, Zagreb 1891., 62.; *Popis kotara i grada Osijeka 1697.*, Zagreb, 38., *Naselja u istočnoj Hrvatskoj krajem 17. i početkom 18. stoljeća*, Osijek 2000., 42., 43.

³ Rudolf HORVAT, *Srijem - naselja i stanovništvo*, Slavonski Brod 2000., 33., 36., 101.

⁴ Ive MAŽURAN, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine*, Osijek 1993., 73., 77.-93.

ski.⁵ Kralj Karlo VI. (1685.-1740.) - slijedeći vojno-strateške, gospodarske i političke inetrese - počeo je u Slavoniju i Srijem naseljavati njemačke i druge doseljenike pa tako i na valpovačko-miholjačko vojno dobro koje je darovao 31. prosinca 1721. Petru Antunu barunu Hilleprandu od Prandaua, savjetniku Bečke dvorske komore.⁶ Nakon izгона Turaka ovo vojno dobro imalo je 45 sela s oko 150.000 jutara oranica, šuma, livada, vinograda i ostalih površina. Među selima Petrijevci su sa 161 kućom bili najveće naselje.⁷

Dinamičan razvoj ekonomskog života na ovom području osjeća se kroz cijelo 18. stoljeće. Marljivim radom seljaka (kmetova) goleme površine šuma ili močvara pretvarane su u plodno tlo. Konstantan je porast obradivih površina u Slavoniji, a prati ga neprekidno povećanje broja stanovnika dijelom zbog naturalnog prirasta, a većim dijelom migracijama, koje su spontane ili organizirane⁸. Značajniji dio ovih migracija u drugoj polovici i krajem 18. stoljeća potaknuli su zemaljski vladari radi provođenja ciljane "politike naseljavanja" jer je brojno stanovništvo bilo temeljni preduvjet za bogatstvo države.⁹ Stizale su pojedine obitelji i pojedinci, doseljavale su se male grupe, ali su migracije bile i većih razmjera motivirane primarno društvenim i gospodarskim, ali i političkim razlozima.

Nove migracije

S industrijskim kapitalizmom se sredinom i krajem 19. stoljeća na području Habsburške Monarhije u cjelini, dakle i na području Kraljevine Hrvatske i Slavonije, uvelike pojačala fizička pokretljivost stanovništva.¹⁰ Tome je pridonio osobito razvoj suhozemnog i vodenoga prometa što se poklapa i s početkom jačega iskorištavanja slavonskih i srijemskih šuma u industrijske i druge svrhe (npr. u vezi s izgradnjom i porastom gradova) te uopće s početkom suvremenoga gospodarskog razvoja.¹¹ Valja tim uzrocima jačanja fizičke pokretljivosti s obzirom na međuzavisnost činitelja dodati i posljedice Zakona o emancipaciji seljaka u Mo-

⁵ Mladen OBAD ŠČITAROCI / Bojana BOJANIĆ OBAD ŠČITAROCI, *Dvorci i perivoji u Slavoniji od Zagreba do Iloka*, Zagreb 1998., 106.; Državni arhiv u Osijeku (dalje DAO), Arhiva Općinskog poglavarstva Čepin, kutija 5, Anketni popis iz 1936.; Državni arhiv Hrvatske (dalje DAH), *Conscriptio decimae districtus Essekiensis anno 1707.*, br. 44., *Urbarialia et conscriptiones, Conscriptio katedralis pagi Csepin 1761.*; Marko ATLAGIĆ, *Grbovi plemstva u Slavoniji 1700.-1918.*, Čakovec 1982., 19.

⁶ Vilko ČURŽIK, *Valpovština kroz stoljeća*, Valpovo 1994., 23.

⁷ DAO, Arhiv valpovačkog vlastelinstva br. XV, 138 ex, 1785.

⁸ Igor KARAMAN, *Iz prošlosti Slavonije, Srijema i Baranje*, Osijek 1997., 58.

⁹ Ulf DIRLMEIER i drugi, *Povijest Njemačke*, Zagreb 1999., 111., 112.

¹⁰ Igor KARAMAN, *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800-1941)*, Zagreb 1991., 46.-48.

¹¹ Mladen FRIGANOVIĆ, "Stanovništvo Osijeka i njegova područja", *Zbornik radova Znanstvenog skupa Osijek kao polarizacijsko žarište*, Osijek 1981., 43., 44.

narhiji od 7. rujna 1848. jer "čim je ukinuta tlaka, veleposjednicima više nije bilo u interesu da za zemlju drže vezanu veću seljačku populaciju: siromašniji seljaci prodali su svoje zakupe bogatijima i otišli u gradove. Kapitalizam u razvoju dobio je na raspolaganje radnu snagu; istodobno su ti doseljenici asimilirali gradske starosjedioce Nijemce i gradovima dali nacionalni karakter njihove seoske okolice".¹²

Sve je to, dakle, utjecalo i odrazilo se na kretanje stanovništva. Sjeća šuma, osnivanje industrija, gradnja željeznica, unapređenje agrarne proizvodnje, osobito ratarstva na selu, i druge gospodarske aktivnosti privlačile su radnu snagu, pa je druga polovica 19. stoljeća doba snažnih novih migracija prema istočnoj Hrvatskoj.¹³ Od toga su doba grad Osijek i njegova okolica imali pozitivni migracijski saldo, tj. višak doseljenika nad odseljenicima. Najčešće su dolazili obrtnici, koji su pridonosili raznolikosti struka zastupljenih u gradu, a zajedno s pridošlim trgovcima pridonosili su višenacionalnosti stanovništva. Značajne se promjene događaju tada i u selima u kojima prodor robno-novčanih odnosa potiče raspadanje kućnih zadruga, podjelu posjeda i druge promjene u poljoprivredi.

Novi gospodarski i društveni procesi od polovice 19. do početka 20. stoljeća osobito su se odrazili na etnički sastav stanovništva grada Osijeka, a manje na sastav stanovnika u selima u njegovoj bližoj okolini. Migracije su tada u gradovima, naime, etnički složene. U njima su znatan udio imali Nijemci i Židovi - oni razvijaju trgovačko-obrtničku djelatnost - te Mađari koji dolaze u grad privučeni mogućnošću jeftine kupovine zemlje u okolini grada.¹⁴ Iako je i gospodarski razvoj pod značajnim utjecajem demografskih kretanja, još je više demografski razvoj uvjetovan promjenama gospodarskih osnova i društvenih odnosa.¹⁵

Kretanje stanovnika i etničkog sastava moguće je pouzdanije promatrati tek na temelju podataka od polovice 19. stoljeća. Naime, od 1857. godine službeno se i sustavno popisivalo stanovništvo cijelog područja Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Zakon po kojemu se stanovništvo moralo popisati proglašen je 23. ožujka 1857. godine. Po njemu je u cijeloj Habsburškoj Monarhiji obavljen 31. listopada te godine prvi popis stanovništva. Iako se popis trebao obnavljati svake šeste godine zbog prijelaznoga i nedefiniranog odnosa Kraljevine Hrvatske i Slavonije prema Beču i Budimpešti, sljedeći je popis raspisan tek 31. prosinca 1869. i obavljen na početku 1870. godine. Tijekom 19. stoljeća prove-

¹² Allan John Percilar TAYLOR, *Habsburška monarhija 1809.-1918.*, Zagreb 1990., 92.

¹³ Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN, *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća*, Zagreb 1991., 181.

¹⁴ Zlata ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, *Urbanizacija i promet grada Osijeka na prijelazu stoljeća (1868.-1918.)*, Osijek, 1996., 77., 78.

¹⁵ Alica WERTHEIMER-BALETIĆ, "Kretanje stanovništva do Prvoga svjetskog rata", *Vukovar vjekovni hrvatski grad na Dunavu*, (gl. ur. Igor Karaman), Zagreb 1994., 203., 204.

dena su četiri popisa stanovništva (1857., 1869., 1880., 1890.) te popisi 1900. i 1910. godine. Od potpisivanja Hrvatsko-ugarske nagodbe (1868.) ulogu središnjega Statističkoga ureda za Hrvatsku i Slavoniju imao je Statistički ured u Budimpešti. Popis iz godine 1880. proveden je u sklopu zagrebačkoga Statističkog ureda, osnovanoga 1875. godine.¹⁶

Multietničke značajke stanovništva grada Osijeka

Osijek je kao svi veći i veliki gradovi - imao kroz prošlost dvije bitne opće odrednice populacijske dinamike: razmjerno visoku zastupljenost imigracijske sastavnice u ukupnom kretanju stanovništva, i to zbog svoje multifunkcionalne uloge, te specifičnu ekonomsko-socijalnu strukturu stanovništva zbog koncentracije industrije, obrta i trgovine.¹⁷

Poticaj gospodarskom razvoju i demografskim promjenama u Osijeku dala su na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće tri važna činitelja izgradnja prometnica, posebno željezničkih, pojačano iskorištavanje slavonsko-srijemskih šuma te jačanje prerađivačke industrije (drvene, prehrambene, tekstilne, kožne i drugih). Sve je to omogućilo snažniji razvoj trgovine, obrta i industrije u Osijeku te jačanje kapitala pojedinih osječkih trgovačkih i industrijskih obitelji.

To je doba velikog doseljavanja pripadnika naroda različitih tradicija u Slavoniju i Srijem: Nijemaca, Židova, Mađara, Slovaka, Ukrajinaca i pripadnika drugih naroda. U takvim prilikama Osijek postaje multietničko središte; u njega su se doselili uz dotadašnje domicilno hrvatsko i ostalo stanovništvo - brojni novi stanovnici iz Štajerske, Kranjske, Srbije, Bavarske, Moravske, Italije, Njemačke, Francuske, Mađarske i drugih zemalja, dakako, i dio stanovnika obližnjih i daljih sela u okolici. Privukao ih je ovamo gospodarski život mogućnosti u industriji, poljoprivredi, trgovini i obrtu. Stizali su i uvelike se ovdje trajno naseljavali po potrebi službe ili zbog potreba i mogućnosti stvorenih pritjecanjem kapitala, kao državni službenici, časnički kadar, prosvjetni djelatnici, inženjeri, graditelji, umjetnici, tvorničari, bankari i radnici. Sve je to ovom prostoru davalo karakteristike složene ekonomsko-socijalne profiliranosti i etničke raznolikosti. Kako je vrijeme prolazilo, sve je bilo očitije da se ni doseljenici iz zemalja izvan Austro-Ugarske Monarhije nisu osjećali "stranim elementom". Prihvaćali su čitav niz kulturnih, od običajnih do jezičnih normi novoga kraja u koji su stigli, prilagođavajući svoje tradicionalne norme novim uvjetima življenja.

U Osijeku su postajali građanima, jer su se građanima smatrali stanovnici naselja koje je imalo pravni status grada. A Osijek je imao taj status od 1809. godine. Da netko od doseljenih stanovnika postane građaninom

¹⁶ Petar MATKOVIĆ, *Hrvatska i Slavonija u svojih fizičkih i duševnih odnošajah*, Zagreb, 1873., 33.

¹⁷ A. WERTHEIMER-BALETIĆ, "Stanovništvo Osijeka i osječkoga kraja, 1948.-1991.", *HAZU Anali Zavoda za znanstveni rad u Osijeku*, sv. 12, Osijek 1996., 10.

Osijeka, morao se molbom obratiti Gradskom poglavarstvu, dobiti pravovaljanu otpusnicu iz mjesta dotadašnjega boravka te uplatiti pristojbu.¹⁸

U drugoj polovici 19. stoljeća i na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće u Osijek se godišnje više useljavalo nego iz njega iseljavalo pa je Osijek imao pozitivni migracijski saldo, tj. višak doseljenika u grad nad odseljenicima iz grada. Međutim, prirodnog prirasta stanovništva u gradu Osijeku gotovo nije bilo. To je, u biti, s jedne strane dokaz malog broja porođaja u gradu, a s druge, pak, znak velike smrtnosti. Naime, stagnacija ili smanjenje prirodnog prirasta broja stanovnika grada Osijeka bili su uvjetovani niskom razinom pučke kulture, a pogotovu higijene, nepovoljnostima u gospodarskom životu - tj. siromaštvom brojnog radništva, slabom prehranom, neizvjesnostima u zapošljavanju, dugim radnim danom - te brakovima premladih osoba. Tim se razlozima objašnjavalo rađanje slabe i neotporne djece, velika smrtnost te neplodnost roditelja u zrelijoj životnoj dobi.¹⁹ Zato se porast stanovništva u gradovima može objašnjavati dobrim dijelom useljavanjem. Prema tomu, udjel autohtonog stanovništva Osijeka, s obzirom na rast grada, sve se više smanjivao, pa je useljeno stanovništvo činilo osnovu privrednoga potencijala i radne snage u gradu. To se najočitije potvrdilo u razdoblju nakon godine 1879. kada se znatnije povećava broj useljenika što se pripisuje i učincima okupacije Bosne i Hercegovine i povećanom prometu između Bosne i Slavonije.²⁰

Tablica 1

Kretanje broja stanovnika u Osijeku u drugoj polovici 19. stoljeća i na početku 20. stoljeća

GRAD	1869.	1880.	1890.	1900.	1910.
Osijek	19.942	20.356	22.195	27.383	34.014

Vrelo: Mirko Korenčić, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857. - 1971.*, knjiga 54., JAZU, Zagreb 1979.

U razdoblju od 1869. do 1880. stanovništvo grada poraslo je za 2,1% (0,19% prosječno godišnje). U sljedećim međupopisnim razdobljima populacijska dinamika Osijeka rasla je i to posebice između 1890. i 1910. Broj stanovnika se tada povećao za 23% (2,34% prosječno godišnje), a između 1900. i 1910. povećao se nešto jače tj. za 24,2% (2,42% prosječno godišnje)²¹ i to kao posljedica uključenja grada u željezničku mrežu širega područja (Vrpolje, Đakovo, Belišće, Našice, Požega, Vinkovci).²² Na temelju iskazane dinamike može se zaključiti da se izrazit porast stanovnika Osijeka između 1890. i 1910. kretao usporedno s gospodarskim napretkom grada.

¹⁸ DAO, Arhivski fond Gradskoga poglavarstva u Osijeku (dalje GPO), kutija 1046., predmeti br. 1543./1869.; 1725./1869.; GPO, kutija 1101., spis 415./1874.

¹⁹ Isto, GPO, kutija 1046., predmet br. 1543./1869.; kutija 1101, spis 415/1874.

²⁰ Isto, kutija 1120., spis 2857./1879.; *Vjesnik županije virovitičke*, (Osijek, 1892.), br. 11., 98.

²¹ A. WERTHEIMER-BALETIĆ, "Stanovništvo Osijeka i osječkoga...", n. dj., 13.

²² Z. ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, *Urbanizacija i promet...*, n. dj., 113.-121.

Osijek je krajem 19. i još početkom 20. stoljeća pretežito naseljen Nijemcima, a statistika je pokazala da se u tom razdoblju broj Nijemaca i u cijeloj Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji gotovo podvostručio. Međutim, u samom Osijeku njihov broj se do 1900. godine učetverostručio - što novim doseljavanjem, što prirodnim prirastom Nijemaca u gradu. Veći dio doseljenika formirao je u gradu jaku građansku elitu koja je izvršila snažan i izrazit utjecaj na gradski kulturni, gospodarski i politički život. Uživajući određene političke privilegije i živeći u jedinstvenoj cjelini "K und K" monarhije, Nijemci nisu osjećali do početka 20. stoljeća ozbiljniju potrebu političkog organiziranja. U uvjetima njihova položaja bitno je bilo jačanje pisane njemačke riječi u Osijeku, odnosno novinstva - *Die Drau*, *Slavonische Presse* i drugo²³ - knjižarstva, djelovanje kazališta, društava i njemačkih škola.

Tablica 2

Broj Nijemaca u Osijeku u razdoblju od 1880. - 1910. godine

1880.	%	1890.	%	1900.	%	1910.	%
8.970	49,28	10.657	53,88	12.436	49,9	12.381	36,4

Vrelo: Jozo Lakatoš, *Narodna statistika*, Zagreb 1913., 27.; za 1910. godinu Alica Wertheimer-Baletić, "Stanovništvo Osijeka i osječkoga kraja, 1948.-1991.", *HAZU Analiz Zavoda za znanstveni rad u Osijeku*, sv. 12, Osijek 1996., 25.

Međutim, sve jače izražena ugarska dominacija i mađarizacija utjecala je na jenjavanje doseljavanja Nijemaca u Osijek poslije 1900. godine. U sljedećem desetogodišnjem razdoblju nema prirasta njemačkog stanovništva u gradu te statistika za 1910. godinu bilježi pad njegova udjela u apsolutnom i relativnom smislu.

Tablica 3

Broj Hrvata u Osijeku 1900. i 1910. godine

1900.	%	1910.	%
7.419	30,1	12.808	37,7

Vrelo: Jozo Lakatoš, *Narodna statistika*, Zagreb 1913., 19.; za 1910. godinu Alica Wertheimer-Baletić, "Stanovništvo Osijeka i osječkoga kraja, 1948.-1991.", *HAZU Analiz Zavoda za znanstveni rad u Osijeku*, sv. 12, Osijek 1996., 25.

Promatrajući broj Hrvata u Osijeku u tom razdoblju, uočava se njihovo 17-postotno povećanje, koje nije nastalo samo iz tada najviše stope nataliteta,²⁴ već vjerojatno i preplitanjem utjecaja političko-ekonomskih činitelja što je potaknulo i na učvršćenje nacionalne svijesti te pohrvaćivanje, tj. izjašnjavanje većeg broja osječkih Nijemaca kao Hrvata.

²³ Marina FRUK, "Njemačko novinstvo u Osijeku", *Godišnjak njemačke narodnosne zajednice, VDG Jahrbuch* 1997, Osijek, 29.-34.

²⁴ Jakov GELO, *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine*, Zagreb, 1990., 138.-140., 340., 341.

Pri kvantifikaciji udjela autohtonoga i doseljenoga stanovništva, analizirajući migracijske tokove po podacima o rodnom kraju doseljenika, treba znati da je u svim popisima (1857.-1910.) pučanstvo popisano prema koncepciji nazočnosti. Ta koncepcija, za razliku od koncepcije stalnoga stanovništva, ne omogućuje točnu već samo približnu kvantifikaciju broja autohtonih i doseljenih stanovnika.²⁵

U 15-godišnjem razdoblju nakon sklapanja Hrvatsko-ugarske nagodbe broj Mađara u Osijeku neznatno se povećao, što pokazuje da u tom razdoblju nije bilo njihova planskoga useljavanja, osim činovnika. Mađarizacija je u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji pojačana u doba banovanja grofa Ladislava Pejačevića (1880.-1883.) i postavljanja Mađara Antala Davida za ravnatelja financija u Zagrebu (1879.-1883.) te posebice u vrijeme bana Khuena-Hédervárya (1883.-1903.) kada se snažno potiče doseljavanje Mađara, koji dobivaju mjesta na željeznici, ali i u poreznim službama te u upravi i koncesioniranim privrednim poduzećima.²⁶ Upravo tijekom 20 godina Khuenova banovanja veoma snažno jača utjecaj ugarskog i češkog kapitala u razvitku ekonomskih odnosa u Slavoniji pa i u gradu Osijeku, potiskujući slabije snage domaće nacionalne trgovačke buržoazije.²⁷

Tablica 4

Broj Mađara u Osijeku u razdoblju 1880. - 1910. godine

1880.	%	1890.	%	1900.	%	1910.	%
1.152	6,33	1.378	6,97	2.297	9,2	4.306	12,7

Vrelo: J. Lakatoš, *Narodna statistika*, Zagreb 1913., 19.; za 1910. godinu Alica Wertheimer-Baletić, "Stanovništvo Osijeka i osječkoga kraja, 1948.-1991.", *HAZU Anali Závoda za znanstveni rad u Osijeku*, sv. 12, Osijek 1996., 25.

Broj Mađara se u gradu povećavao, dakle, gotovo isključivo zbog njihova useljavanja. To se ostvarivalo i time što se baš u Khuenovo vrijeme pojačava gradnja tzv. vicinalnih ili mjesnih željezničkih pruga, poglavito onih iz Posavine u Podravinu; na njima se zaposlilo isključivo Mađare; uveden je mađarski jezik u željezničko poslovanje, a uz sve veće željezničke postaje, pa i u Osijeku, otvorene su mađarske škole.²⁸

Primjer značajnih kretanja stanovništva u gradu je i povećanje broja Židova i njihova ekonomskog utjecaja. To se može zaključiti i po prošnji donjogradske Židovske bogoštovne općine od 3. studenoga 1868. godi-

²⁵ A. WERTHEIMER-BALETIĆ, "Kretanje stanovništva...", n., dj., 1994., 203., 204.

²⁶ *Pozor*, (Zagreb) br. 202., 4. rujna 1883.; Dragutin PAVLIČEVIĆ, *Narodni pokret 1883.*, Zagreb 1980., 140. - 151.

²⁷ Igor KARAMAN, "Društveno-ekonomski uvjeti razvoja Kombinata Belišće do 1918. godine", *Zbornik radova Kombinat Belišće kao činilac privrednog razvoja*, Osijek 1980., 85.

²⁸ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, "Nijemci u Podravini", *Zbornik Nijemci u Hrvatskoj jučer i danas*, Zagreb 1994., 45.; Joso LAKATOŠ, *Narodna statistika*, Zagreb 1913., 27., 41.; Dragutin PAVLIČEVIĆ, *Povijest Hrvatske*, Zagreb 1994., 280.

ne da Gradsko poglavarstvo postojećemu malom židovskom groblju u Donjem gradu ustupi još 481 m² gradskog zemljišta. Kako je tada u Donjem gradu živjelo 26 židovskih obitelji, molba je pozitivno riješena krajem svibnja 1869. godine, ali uz napomenu da se određeno zemljište može ustupiti donjogradskoj židovskoj općini tek nakon isteka ugovora sa Stjepanom i Gjurom Vlaškovcem, koji su na tom zemljištu uzgajali pšenicu.²⁹ Židova je 1880. godine u Osijeku bilo 1.493., a u sljedećim godinama, sve do pred Prvi svjetski rat, broj im se u gradu na Dravi povećavao, ali još više njihov gospodarski utjecaj jer su oni u prvo vrijeme - uglavnom trgovci, gostioničari, novčari i prekupci koji su kao građani Kraljevine Hrvatske i Slavonije bili ravnopravni.³⁰ Stizali su u Osijek iz Njemačke, Mađarske i Slovačke zbog boljeg odnosa prema njihovoj ulozi trgovaca na prostoru gdje se osjećao silan nedostatak trgovačkog i bankarskog kapitala. Njihov se broj naglo povećavao, nabavljali su i nekretnine, školovali djecu za liječnike, veterinare, pravnike i profesore te su malo pomalo postali elitni sloj u gradu.³¹

Treba naglasiti da su se i Nijemci i njemački Židovi u trgovačkom poslovanju susretali sa srpskim trgovcima koji su u gradu osnovali snažno uporište. Iz Osijeka su jeftinom i dobrom robom pravoslavni trgovci trgovali tzv. savskim putem kao važnijim i značajnijim na potezu Dunav-Jadransko more.³²

Tablica 5

Broj Srba u Osijeku 1900. i 1910. godine

1900.	%	1910.	%
2.092	8,4	2.889	9,2

Vrelo: Joso Lakatoš, *Narodna statistika*, Zagreb 1913., 19.

Migracije su tada pod utjecajem brojnih, napose političkih i gospodarskih činitelja, djelovale na promjene mnogih struktura pa su uvelike promijenile narodnosnu strukturu stanovništva Osijeka. Popis iz 1910. pokazuje da je bila multietnička s četiri dominantna naroda (Hrvati, Nijemci, Mađari i Srbi) koji su obuhvaćali oko 95% stanovnika grada. Tri četvrtine stanovništva (74,1%) činili su Hrvati i Nijemci, dvije najbrojnije narodnosti u Osijeku.³³

²⁹ DAO, GPO, kutija 1047, predmet br. 1830./1969.

³⁰ Zlata ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, "Židovi u Osijeku i njihov utjecaj na gospodarski i javni život grada na prijelazu dva stoljeća (1868.-1914.)", zbornik radova *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb, 1998., 429.

³¹ DAO, GPO, Zapisnik glavnih skupština od godine 1867. do 1870., br. 4123.-866.; 1252.-867.; Z. ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, "Židovi u Osijeku i njihov utjecaj...", n. dj., 428.-434.

³² M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, "Nijemci u Podravini", n. dj., 47.

³³ A. WERTHEIMER-BALETIĆ, "Stanovništvo Osijeka i osječkoga...", n. dj., 13., 25.

Stanovništvo i ekonomski razvoj Osijeka na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće

U 1890. godini struktura zaposlenog dijela osječkog stanovništva po ekonomskim djelatnostima bila je ovakva: u industriji i obrtu udio od 36,7%, u kreditnoj privredi 0,9%, u trgovini 8,2% i u prometu 6,3% (ukupno 52,1%). Dva desetljeća kasnije, po popisu iz 1910. godine, povećao se udio zaposlenog stanovništva u industriji i obrtu na 39,7%, a kreditna, trgovinska i prometna privreda zajedno su zapošljavale 20,2% (ukupno 59,9%). Bitne promjene u ekonomskoj strukturi najbolje odražavaju povezanost demografskih promjena sa stupnjem ekonomskoga razvoja.³⁴ Ali, stupanj privrednoga razvoja Osijeka 1910. godine još nije bio toliko visok da se mogao bitno povećati udio trgovine, novčarstva i prometa. Te grane djelatnosti rastle su znatno sporije od obrtničko-industrijske. Međutim, one su ipak lagano rastle iako je Osijek u navedenom razdoblju značajno središte industrijsko-obrtničkoga poduzetništva. Pred Prvi svjetski rat imao je razvijenu industriju u kojoj je djelovalo 25 tvrtki (s više od 2.000 zaposlenih), među kojima je bilo i nekoliko veleindustrijskih poduzeća. U takovim prilikama je razumljivo smanjenje broja stanovnika koji su živjeli od agrarne proizvodnje.³⁵

Multijezičnost: Opća karakteristika Osijeka

Do 1848. godine na ovim se prostorima koristio latinski jezik u političkom i intelektualnom životu. U ostalim sferama gradskog života govorio se uglavnom hrvatski. Njemačkim jezikom služili su se doseljeni obrtnici i trgovci, građani i plemstvo koje se školovalo izvan Hrvatske te je održavalo poslovne i kulturne veze sa zemljama u kojima se govorilo njemački. Istodobno je daljnji prodor njemačkoga jezika u gradski život bio nezaustavljiv. Na njemu su se temeljili kulturni i privredni odnosi s ostalim dijelovima Monarhije. Obitelji doseljene na ove prostore učile su hrvatski jezik radi lakšeg sporazumijevanja s domicilnim stanovništvom i prilagođavanja životnoj stvarnosti pa su i materinski i prihvaćeni jezik, čak i u nekoj mješavini, bili razgovorni jezici.

Njemački je jezik u Osijeku bio gotovo izjednačen sa službenim hrvatskim jezikom, a sami doseljenici, prije svega pripadnici nižih socijalnih slojeva, neovisno o nacionalnoj pripadnosti, govorili su švapskim dijalektom obogaćenim mađarskim i hrvatskim idiomima s ponešto elementa jidiša i zaostalih turcizama pa se s vremenom razvio njemački gradski dijalekt, nazvan esekerski.³⁶ Učili su i oni i drugi doseljenici hrvatski jezik, a pojedine su trgovačke obitelji govorile njemački, mađarski, no-

³⁴ *Vjesnik Županije virovitičke*, (Osijek) 1899., br. 7., 57.; Milovan ZORIČIĆ, "Žiteljstvo kraljevina Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju", *Rad JAZU* 125., Zagreb 1896., 95.; B. VRANJEŠ-ŠOLJAN, *Stanovništvo ...*, n. dj., 112., 113.

³⁵ I. KARAMAN, "Privredni položaj ...", n. dj., 292.

³⁶ Velimir PETROVIĆ, "O nekim obilježjima osječkog njemačkog narječja", *Godišnjak njemačke narodnosne zajednice, VDG Jahrbuch 1999*, Osijek, 121.-132.

vogrčki, srpski, talijanski te francuski. Prirodna posljedica toga bila je višezjezičnost osječkih stanovnika. Tako je Osijek imao obilježje internacionalnog grada. No, za to da su se u gradu i okolici učili strani jezici (npr. francuski oko Francuskog kluba osnovanog 1897. godine),³⁷ da je u grad stizao suvremeni duh iz razvijenijih sredina i preko jezika, bio je zacijelo vrlo bitan dotok stranoga kapitala koji je ulaganjem u banke, trgovinu, poljoprivredu, obrt i industriju jačao privrednu moć u gradu i poticao kulturni život. Međusobnim prožimanjem kultura i utjecaja, prihvaćanjem etničke različitosti i različite vjerske pripadnosti razvijala se poznata višetničnost i multikulturalnost Osijeka. Do Prvoga svjetskoga rata pojedine su njemačke, židovske, hrvatske, srpske, mađarske i druge obitelji učvrstile gospodarske i poslovne položaje. Osnovan je velik broj banaka, tvornica i velikih poduzeća; istaknuti pojedinci nalaze se i u javnim službama.

No, još godine 1880. u Osijeku su, po statističkim iskazima, hrvatskim jezikom govorila 7.482 stanovnika, a njemačkim čak 8.970, mađarskim 1.152, češkim 327, a slovenskim jezikom 125 stanovnika.³⁸ U usporedbi s ostalim hrvatskim gradovima Osijek je imao te godine najniži postotak udjela stanovnika koji su iskazali hrvatski kao svoj materinski jezik (41,11%); istodobno je Osijek imao najveći postotak udjela stanovnika kojima je njemački jezik bio materinski (49,28%).³⁹

Zbog vodeće uloge njemačkoga dijela osječkoga stanovništva u gospodarskom, političkom i kulturnom životu Osijeka osjećala se privilegirana pozicija njemačkoga jezika u gradu sve do raspada Austro-Ugarske Monarhije. Od 20-ih godina 20. stoljeća kad je hrvatski jezik (pod nazivom srpsko-hrvatski) postao jedini nastavni jezik u školama, počeo je na ovim prostorima njemački jezik uzmicati.

Kretanje stanovništva u selima Čepinu i Petrijevcima

Ukidanje feudalnog sustava u agrarnim odnosima označilo je početak dubljih preobražaja na selu. Iako će istinsko oslobađanje seljačkih gospodarstava od dotadašnje feudalne eksploatacije, njihovo osamostaljenje i osposobljavanje kao suvremenih poljoprivrednih jedinica biti dugotrajan i težak proces,⁴⁰ ipak prijelaz iz 19. u 20. stoljeće karakteriziraju u Slavoniji prikladna poboljšanja u poljoprivredi s kojima se nastojalo povećati prinose. Svrhovitije vođenje seoskih imanja povećalo je prihode. Tropoljna je poljoprivreda proširena sadnjom biljaka koje su služile za stočnu hranu, prije svega djetelinom, što je pak omogućilo držanje većega

³⁷ *Die Drau*, Osijek 28. I. 1897., 13.

³⁸ Dragutin PAVLIČEVIĆ, *Narodni pokret 1883.*, Zagreb 1980., 140.

³⁹ Mirjana GROSS / Agneza SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, Zagreb 1991., 55.

⁴⁰ Igor KARAMAN, "Uloga malog i srednjeg poduzetništva u oblikovanju kapitalističkog privrednog sustava na tlu Hrvatske", *Povijesni prilozi*, 9/1990., br. 1, 6., 7.

broja stoke. Naime, seoska domaćinstva su se trudila oko uzgoja plemenite stoke, prikladnoga gnojenja, sijanja otpornijih vrsta žitarica i krmnoga bilja te intenziviranja sadnje krumpira.⁴¹ U to doba se stočarstvo smatralo unosnijom granom od ratarstva. Siromašni je seljak bio prisiljen da ode u grad, a bogati je profitirao: kupio je siromahovu zemlju i još je stekao sigurnost zakupa na gospodarevoj zemlji.⁴² U Slavoniji je nakon 1890. godine stopa nataliteta bila uvjetovana više demografsko-ekonomskim nego političko-ekonomskim činiteljima. Tada su kućne zadruge već bile u završnoj fazi raspadanja pa se selo polariziralo na imućne posjednike i bezemljaše koji, pauperizirani, postaju prvo seoski, a zatim industrijski (gradski) proletarijat. Istodobno su i zdravstvene prilike bile loše, jer su mjesta povremeno zahvaćale različite i brojne pošasti, poput boginja, svinjske kuge, slinavke, bjesnoće i drugih bolesti ljudi i stoke.⁴³

Unapređivanje poljoprivrede u obližnjim selima oko Osijeka dakako i pod utjecajem potreba prerađivačke industrije i pod utjecajem promjena u posjedovnim odnosima - bilo je povoljno za dio stanovnika i sela i grada; za gradske gospodarstvenike, na primjer, posebice iz prehrambene i drvene industrije te trgovine.⁴⁴ (Npr. otvaranje 1906. godine Tvornice šećera u Osijeku utjecalo je na širenje uzgoja šećerne repe; ona se dobro uzgajala u obližnjim mjestima.)⁴⁵ Sve spomenute promjene utjecale su na kretanja stanovništva, prvo smanjivanje, a onda povećanje u mjestima Čepinu i Petrijevcima.

Čepin i Petrijevci su velika sela, koja su - ponajprije prometno i gospodarski, a zatim i prosvjetno i zdravstveno - vezana uz grad Osijek. Za razliku od Čepina Petrijevci su bili usmjereni i prema mjestima Valpovštine, posebice Belišću, mjestu na dravskoj obali koje je krajem 19. stoljeća osnovala židovska veletrgovačka obitelj Gutmann.

Čepin je mjesto udaljeno 8 km južno od Osijeka. Bilo je u posjedu vlastelinske obitelji Adamović-Čepinski. Vlastelinstvo je zauzimalo oko 20.000 katastarskih jutara plodnoga zemljišta. Međutim, zbog teškoća u gospodarenju te zbog namirivanja dugova vlastelinstvo je 80-ih godina 19. stoljeća rasparcelirano. Prodaja 10.466 jutara obradive zemlje izvršena je u travnju 1883. godine. Gotovo polovicu posjeda zadržao je Bela pl. Adamović.⁴⁶

⁴¹ DAO, GPO, kutija 1101., spis 21/1874.; kutija 1107., spis 3602./1874.; kutija 1304., spis 549/1884.

⁴² A. J. P. TAYLOR, *Habsburška monarhija...*, n. dj., 93.

⁴³ J. GELO, *Demografske promjene...*, n. dj., 128.

⁴⁴ DAO, GPO, kutija 1346 F, predmet F.71/1885., F.85/1885; F.86/1885.

⁴⁵ Zlata ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, *S tradicionalnih na nove putove, Trgovina, obrt, industrija i bankarske ustanove grada Osijeka na prijelazu stoljeća od godine 1868.-1918.*, Osijek 2000., 69., 70.

⁴⁶ I. KARAMAN, *Iz prošlosti Slavonije...*, n. dj., 40.; M. OBAD ŠĆITAROCI / B. BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, *Dvorci i perivoji u Slavoniji...*, n. dj., 106.

Od sredine 19. stoljeća u Čepinu se može pratiti pojačano demografsko kretanje koje govori o snažnim migracijama i razvoju mjesta. U to doba doseljava se velik broj obitelji iz Mađarske, Slovačke i Češke. U Čepin, kao i u druge dijelove Slavonije i Srijema, bili su privučeni mogućnošću jeftine kupnje zemlje bivšeg golemoga čepinskog vlastelinstva.⁴⁷ (Pitanje o uzrocima i efektima te jeftine kupnje zemlje nameće se kao posebna i možda vrlo složena tema. Jer nameće se u vezi s time potreba za rasvjetljivanjem ne samo gospodarskih utjecaja u ponudi i potražnji zemlje nego, zacijelo, i utjecaja političkih čimbenika u Monarhiji radi mijenjanja etničke slike hrvatskih/slavonskih krajeva kako se, uostalom, postupalo sa spomenutom mađarizacijom usporedno s ulaganjem u željeznički promet).

Ali, osim što su u Čepinu obrađivali zemlju i držali stoku, dio se doseljenika, kao i domicilnog stanovništva, bavio trgovinom i obrtom, koji su bili prilagođeni potrebama obrade zemlje i seoskoga stanovanja. Svoje su proizvode stanovnici Čepina plasirali u okolna mjesta, a većim dijelom na tržnicu u Osijek i na velike godišnje sajmove. Najzastupljeniji obrti u selu bili su kovački, kolarski, remenarski, mesarski, vrtlarski, postolarski, kožuharski, mlinarski, opančarski i drugi; u trgovačkom poslovanju značajna je bila prodaja mlijeka, jaja, zatim pečenje rakije, zamjena brašna za žitarice i drugo.⁴⁸

Petrijevci se nalaze oko 13 km zapadno od Osijeka, a na istoku su oko 14 km udaljeni od Belišća. Mjesto je smješteno na obali rijeke Karašice i početkom 18. stoljeća naselili su ga stanovnici starih Petrijevaca. Bili su u sastavu valpovačko-miholjačkog vlastelinstva obitelji Prandau, koja je 1884. godine sklopila s Tvrtkom Salamon Henrik Gutmann iz Velike Kaniže 10-godišnji ugovor o iskorištavanju velikih kompleksa šuma s valpovačkog posjeda kraj Harkanovaca i Koške te šuma s miholjačkog posjeda. Za transportiranje stabala izabran je vodeni put Dravom, a kao najpogodnije mjesto za preradu drveta odabran je prostor na desnoj obali Drave, gdje je nastala pilana i veliko selo Belišće. Tvrtka S. H. Gutmann izgradila je te godine i 16 km dugu uskotračnu željezničku prugu Belišće-Prandanovci, a sve radi iskorištavanja šuma slavonske Podravine i razvoja drvne industrije.⁴⁹ Za slavonsku hrastovinu iz toga doba kroničari su navodili da joj zbog njezinih svojstava nema premca u cijelom svijetu, da je na tržištima srednje i zapadne Europe vrlo tražena i više od pola stoljeća dominantna na njima.⁵⁰ Podjelom valpovačkog imanja 1892. mjesto Petrijevci pripalo je Rudolfu i Gustavu Normanu von Ehrenfelsu. Od toga je doba na ovim prostorima zapažena migracija, tj. počelo je naseljavanje Nijemaca iz južne Ugarske (iz Apatina te baranjskih mjesta Čeminca i Beloga Manastira).⁵¹ Međutim, ovaj je kraj, tj.

⁴⁷ DAO, Ured za kolonizaciju, kutija 4.

⁴⁸ Isto, Upravna općina Čepin, kutija 5.

⁴⁹ V. ČURŽIK, *Valpovština...*, n. dj., 66.

⁵⁰ Dragan TONKOVIĆ, *Stari slavonski hrastici*, Vinkovci 1986., 25.

⁵¹ DAO, Arhiv Valpovačkog vlastelinstva br. 876. V. ČURŽIK, *Valpovština...*, n. dj., 74.

Valpovština, unatoč migracijama ipak najautohtoniji (starosjedilački) kraj u Slavoniji po hrvatskom stanovništvu o čemu svjedoči njihov govor, običaji i vjera. Naime, na tom području dulje vrijeme nije bilo jakih etničkih strujanja sa strane kakvih je već bilo u drugim izloženijim hrvatskim krajevima.⁵²

Tablica 6

Broj stanovnika u selima Čepinu i Petrijevcima po popisima iz godina 1869. - 1900.

SELA	1869.	1880.	1890.	1900.
Čepin	3.793	2.670	2.593	2.863
Petrijevci	3.988	3.830	4.106	4.718

Vrelo: Mirko KORENČIĆ, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857. - 1971.*, Zagreb, 1979., 486, 487.; HDA, Dokumentacija 553., Arhivski fond 367.; svežanj 2; Vojno i građansko stanovništvo, privatne i društvene zgrade, stoka; Retrospekt po popisima stanovništva 1869.-1920.; Porast žiteljstva od 1869. do 1900. po upravnim općinama, 8.

Podaci o stanovništvu sela Čepina i Petrijevacu izvedeni su po popisima stanovništva obavljenim u Monarhiji. Prvi popisi stanovništva do godine 1880. iskazivali su demografske promjene slaboga intenziteta, s različitim pozitivnim i negativnim odrednicama kretanja. Broj stanovnika slabo je rastao; iako je broj živorođene djece bio permanentno visok, broj umrlih bio je nerijetko veći od broja rođenih.⁵³ Iz podataka u tablici može se uočiti da su u Čepinu i Petrijevcima stope rasta odnosno pada stanovništva vrlo različite. Posebice je to očito za Čepin jer je prvi popis stanovnika Čepina (1869.) sadržavao i popis stanovnika čepinskih vlastelinskih naselja Bara Vinogradska, Luščić, Orašje, Ovčara, Podrumina i Velika Branjevina, a ostali popisi (1880., 1890., 1900.) izostavili su stanovništvo tih naselja. Ti popisi stanovništva u mjestima Čepinu i Petrijevcima (od 1890. pa nadalje) svjedočili su o značajnom padu smrtnosti stanovništva pa se prirodni prirast povećao.⁵⁴

Struktura stanovništva Čepina i Petrijevacu

Demografske i ekonomske prilike u Čepinu, na prijelazu 19. u 20. stoljeće, sve su više utjecale na povećanje broja stanovnika (nakon stagnacije u prethodna dva desetljeća), pa je u selu 1900. godine živio 2.541 stanovnik, od toga 1.217 muškoga spola, a 1.324 ženskoga. Po vjeri je bilo: 2.351 rimokatolik, 72 pravoslavna stanovnika, 61 Židov, 51 evangelik i 6 augsburške konfesije. Hrvatski ili srpski navela su kao svoj materinski

⁵² V. ČURŽIK, *Valpovština...*, n. dj., 19.

⁵³ J. GELO, *Demografske promjene...*, n. dj., 14.

⁵⁴ Hrvatski državni arhiv u Zagrebu (dalje HDA), Dokumentacija 553., Arhivski fond 367.; svežanj 2; Vojno i građansko stanovništvo, privatne i društvene zgrade, stoka; Retrospekt prema popisima stanovništva 1869.-1920.; Porast žiteljstva od 1869. do 1900. po upravnim općinama, 8.

jezik 903 stanovnika, njemački 707, mađarski 581, slovački 134, češki 125, slovenski 19 i romski 72 stanovnika.⁵⁵

Prema shematizmu Pečujske biskupije 1855. godine Petrijevci su imali 2.163 katolika, 1 grkokatolika, 1 pravoslavnoga i 32 Židova.⁵⁶ Prigodom popisa obavljenog 31. prosinca 1900. u Petrijevcima je bilo 4.645 stanovnika, od toga 2.318 muškoga spola, a 2.327 ženskoga. Rimokatoličke je vjere bilo 4.585 stanovnika, evangeličke 21, a židovske 39. Hrvatski bijaše materinski jezik 3.649 stanovnika, njemački 764, mađarski 179, slovački 48, češki 4, a slovenski jednoga stanovnika.⁵⁷

Tablica 7

Popis stanovništva s obzirom na materinski jezik u selima Čepinu i Petrijevcima za godinu 1900.

SELO	hrvat.	mađarski	njemački	slovenski	češki	slovački	ciganski
Čepin	903	581	707	19	125	134	72
Petrijevci	3.649	179	764	1	4	48	-

Vrelo: Državni arhiv Hrvatske u Zagrebu, Dokumentacija 553., Arhivski fond 367., svežanj 29., Popis stanovništva prema vjeroispovijesti, pismenosti i materinjem jeziku po kotarima i županijama 1900. godine

Popisi stanovništva Čepina i Petrijevaca ne daju podatke o nacionalnoj strukturi stanovnika nego samo o njihovoj vjeri i materinskom jeziku. Može se zaključiti da su stanovnici Čepina i Petrijevaca većinom katolici, pripadnici hrvatske nacije, ali i pripadnici drugih naroda (Nijemci, Mađari, Česi, Slovaci). Gotovo je posve sigurno da su pripadnici pravoslavne vjere imali srpski narodni osjećaj, dakle pripadali su srpskoj naciji; u malom su postotku stanovnici grkoistočne vjerske pripadnosti posebno iskazani, ali identificirani sa stanovnicima srpske etničke pripadnosti (u Čepinu 72), a slovačko i mađarsko stanovništvo (u Čepinu 134 i Petrijevcima 48) pripadalo je dijelom evangeličkoj vjeri (kalvina). Šest je stanovnika Čepina bilo augsburške konfesije (oni su bili članovi evangeličke luteranske crkve za razliku od evangelika helvetske vjere kalvina.)⁵⁸

Iskazana vjerska struktura može se prihvatiti dijelom kao osnova iskaza i etničke strukture, ali se moraju uzeti u obzir iznimke.

⁵⁵ Isto, Dokumentacija 553., Arhivski fond 367., svežanj 29., Popis stanovništva prema vjeroispovijesti, pismenosti i materinjem jeziku po kotarima i županijama 1900. godina

⁵⁶ DAO, Arhiv Valpovačkog vlastelinstva br. 876.

⁵⁷ HDA, Dokumentacija 553., Arhivski fond 367., svežanj 29., Popis stanovništva prema vjeroispovijesti, pismenosti i materinjem jeziku po kotarima i županijama 1900. godina.

⁵⁸ Ivan ZOCH / Josip MENCIN, *Prva hrvatska enciklopedija*, Knjiga I., Osijek 1887., 270.; Joan BOISSET, *Kratka povijest protestantizma*, Zagreb 1985., 38.

Zaključne napomene

Krajem 17. i početkom 18. stoljeća u naseljavanju Slavonije i Srijema bečki je dvor htio zadovoljiti nekoliko ključnih interesa Carstva. Ostvarivanjem strateških ciljeva naseljavanjem novoga pučanstva nadoknađeni su veliki demografski gubici toga prostora. Gospodarski ciljevi su bili obrada i širenje plodnih i obrađenih površina te postupno stvaranje urbanih cjelina s obrtničkom proizvodnjom i trgovačkim uslugama. Naseljavanje dominantno njemačkoga pučanstva svakako je imalo i političku ulogu jer je njemačko stanovništvo bilo dobar medij jačanja austrijskog utjecaja i vlasti na tome graničnome, pa zato i strateški važnome području, u stalnom austro-mađarskom dijalogu o podjeli interesnih područja.

Prostor Slavonije u 18. i 19. stoljeću karakterizirala je rijetka gustoća naseljenosti, s razmjerno velikim migracijama, s posebnostima u prirodnoj mijeni stanovništva te sa specifičnom ekonomsko-socijalnom strukturom stanovništva povezanog uz dominaciju poljoprivrede. Veliki ratovi i migracije stanovništva utjecali su na stvaranje raznolike demografske slike i velike ispremiješanosti naroda i vjera na ovim područjima. Migracija je bila važna odrednica razvoja stanovništva jer su prostori Slavonije i Srijema pa i Kraljevine Hrvatske i Slavonije u cjelini, bili dugotrajno migracijsko područje koje je okupilo raznorodne etničke skupine - slavonske, romanske, njemačke, austrijske, židovske i mađarske - različita religijska i kulturološka ishodišta i samosvjesne tradicije koje su se na ovim prostorima spojile u izrazitu multietničku cjelinu.

Porastom austro-ugarskog kapitala na ovim je prostorima ojačalo iskorištavanje prirodnog bogatstva i domaće radne snage. Naime, sječa šuma, gradnja željezničkih pruga, razvoj prometa u cjelini, trgovine, obrta i industrije, unapređivanje poljoprivrede i druge djelatnosti privukle su radnu snagu u gradove i sela Kraljevine Hrvatske i Slavonije pa su migracije na prijelazu 19. u 20. stoljeće etnički složene. Doseljava se ne samo stanovništvo iz drugih krajeva Hrvatske, već i iz Bosne, južne Ugarske (Vojvodine), a u znatnom broju i iz drugih zemalja Austro-Ugarske (Nijemci, Mađari, Slovaci, Česi, Židovi i drugi). Demografska kretanja su tada u znaku značajnog porasta stanovnika različitoga etničkog podrijetla odnosno pripadnosti. Značajne su se promjene događale i u naseljenosti gradova, ali i sela. Doseljeni plemići, obrtnici, vojnici, seljaci i trgovci, koji su kupovali ili pripajali nova imanja, pomiješali su se s postojećim hrvatskim stanovništvom (zanemariv je broj plemića). S robno-novčanom privredom raspadaju se kućne zadruge, parceliraju zemljišni posjedi, nastaju velike promjene u poljoprivredi, obrtu i trgovini.

Migracije su tada pod utjecajem brojnih, napose političkih i gospodarskih činitelja djelovale na promjene mnogih struktura, a napose su promijenile narodnosnu strukturu stanovništva Osijeka. Ukupno kretanje stanovnika Osijeka i promjene njegovih struktura bile su u mirnodopskim prilikama u izravnoj korelaciji s njegovim gospodarskim i ukupnim

društvenim razvitkom. Međupopisna razdoblja s većim porastom stanovništva bila su ujedno razdoblja njegova najvećega gospodarskog uspona. U popisu iz 1910. slika Osijeka je multietnička s četirima dominantnim narodima: Hrvatima, Nijemcima, Mađarima i Srbima.

Istodobno je razvoj u selima skroman te je slaba horizontalna pokretljivost stanovništva, a u strukturi sela visok je udjel uposlenih u agraru prema ostalim zanimanjima. U doba tih burnih kretanja u selima je došlo do raspadanja kućnih zadruga, plemstvo odlazi iz poljoprivrede, gomila se stanovništvo po gradovima. Osijek i okolica su primjeri središta koja su privlačila radnu snagu, službenike i ulagače iz svih dijelova Monarhije i tu se stvorila raznolika etnička slika. Veliko značenje za gospodarski razvoj obližnjih seoskih mjesta Čepina i Petrijevacima imala je blizina Osijeka (za Petrijevence i Belišća) kao značajnoga prometnog, trgovačkog, obrtničkog i industrijskog, izvanagrarnog središta istočne Slavonije te mogućnosti ulaska stanovnika obližnjih sela u trgovinu, industriju i javne službe grada Osijeka. Obrtnici i na selu i u gradu više i manje snažno su ovisili o trgovcima, koji su im osiguravali sirovine i kupovali gotove proizvode. Istodobno je unapređivanje poljoprivrede bilo povoljno za potrebe stanovništva u Osijeku, koje se povećavalo, pa su gradske potrebe za živežnim namirnicama poticale racionalnije poljodjelstvo u osječkoj okolici. Seljaci u Čepinu i Petrijevcima prodavali su svoje viškove na osječkim sajmovima. Iako je značajan industrijski razvoj privlačio radnu snagu i iz okolice, ipak je većina stanovnika Čepina i Petrijevacima radila i u poljoprivredi, a manji dio u trgovini, obrtu, prometu i industriji bilo u gradu, ili, dakako, u samom selu. Osijek je kao trgovačko, prometno i industrijsko središte stalno privlačio nove radnike u grad i u nepoljoprivredne djelatnosti i sustavno utjecao na proizvodnju i način života u mjestima bliže okolice.

SUMMARY

MULTIETHNIC CHARACTERISTICS OF DEMOGRAPHIC MOVEMENTS IN OSIJEK AND ITS SURROUNDINGS AT THE TURN OF THE 19TH CENTURY

The felling of forests, the building of railway lines, and the development of transportation as a whole, commerce, trades and industry, and the advancement of agricultural practices and other activities drew laborers into the cities and villages of the Kingdom of Croatia and Slavonia. Settlers came not just from other regions of Croatia, but also Bosnia, southern Hungary (Vojvodina), and a substantial number from other lands of the Austro-Hungarian Empire (Germans, Hungarians, Slovaks, Czechs, Jews and others). These demographic movements are representative of the significant growth of population from diverse ethnic origins or affiliations. Significant changes occurred in the settling of cities, as well as villages. Settled nobility, craftsmen, soldiers, villagers and merchants, who purchased or incorporated new properties into existing ones, mixed with the existing Croat population [the number of nobility is negligible]. With the emergence of a modern capitalist economy, *zadruga*'s disintegrate, properties were divided, and significant changes in agriculture, trades and commerce occurred.

These migrations were influenced by numerous factors, especially political and economic ones, and participated in the alteration of many structures, particularly the ethnic structure of the population of Osijek. The total movement of Osijek's population, and the alteration of its structure were in times of peace, in direct correlation with its economic and social development. The inter-census time periods with the greatest population growth were also time periods of the greatest economic growth. In the census of 1910, Osijek was multi-ethnic with four dominant ethnicities-Croats, Germans, Hungarians and Serbs. At the same time, there was little economic growth in villages, poor horizontal population growth, and a large share of the population was employed in agriculture.